

BOGDAN L. DABIĆ

JEZIČKA NORMA, SREDINA I KULTURA GOVORA

Od nastavnika maternjeg jezika i od osoba koje se na neki drugi način javno bave jezikom često čujemo pritužbu: „Svako se miješa u naš predmet i svako ga poznaje. A u posao matematičara ili u posao predavača engleskog jezika — ne miješaju se.” U ovome ima mnogo istine. To je upravo psihološki simptomatično. Ali ima i socijalnih razloga: jezik kao sistem svojina je svih društvenih slojeva, bez obzira na stalešku izdiferenciranost. Sve nosioce novostokavskog dijalekta (kao normiranog) obavezuje općenito sedam padeža, četiri akcenta, osam tipova konjugacije, četiri tipa deklinacije itd. U svim drugim oblastima ljudske djelatnosti jasno je razdvojena opservacija od akcije (intervencije), samo u jeziku nije. Svi učesnici komunikacije nekako su navikli na akciju (intervenciju), a daleko su od opservacije i izučavanja. Do ove istine došli su mnogi lingvisti dvadesetoga stoljeća, nezavisno jedan od drugoga.

Lingvist sasvim drugačije posmatra i prosuđuje jezičke činjenice nego li laik. Ova dva prilaza jeziku sasvim je precizno i uvjerljivo formulisao ruski lingvist profesor Peškovski. On razlikuje objektivno (naučno) i normativno (laičko) gledanje na jezik.

U širem, pravom naučnom lingvističkom poimanju, književni jezik samo je jedno narječje (kulturno, socijalno pa i regionalno). U tome smislu normirani jezik oponira se prirodnom jeziku. Prirodni jezik — to su oblasna narječja. Ona su prirodna stoga što se razvijaju i upravljaju po sopstvenim unutarnjim zakonima. Ti su zakoni uglavnom lingvistički, ali ne bivaju bez uticaja psihološke i socijalne zakonitosti. „Nepismeni seljak govori kao ptica što pjeva”

— veli jedan lingvist. Dakle, nepismeni na svom dijalektu govore spontano. U međusobnom jezičkom opštenju pripadnika istog dija-

lekta (u užem smislu ovog termina) sve je pravilno. Drugačije rečeno, dijalekat je izvan i iznad pojmova pravilan) nepravilan. Stoga je i izraz nepismenih ljudi, kad oni govore na svom dijalektu, mnogo jasniji i direktniji.

Sasvim drugačije stoji stvar sa književnim jezikom, kao normiranim. To je kulturni dijalekat. On je dijasistem. Baš zbog toga on je izražajno manje jasan i manje direktan. Njegova namjena u komunikaciji drugačija je. Na ovome planu opštenja već imamo posla sa terminom „greška”. Pri tome i nanose iz prirodnog jezika moramo smatrati „greškama”. Doduše, jedni će praviti jedne greške, a drugi — druge. U krajnjem rezultatu, mjereno statistički, time se ne smanjuje njihov broj. Normirani jezik ima svoj model, svoj ideal.

Kad je riječ o srpskohrvatskom jeziku, onda posebno treba naglasiti činjenicu da je svaki književni jezik vještačka tvorevina. On je to uvijek, u većoj ili manjoj mjeri. Naša tradicionalna lingvistika stvorila je utisak da je hercegovačka štokavština, maltene, identična sa književnim normiranim jezikom. Mnogi koji nijesu lingvisti, ali su na neki drugi način vezani za jezik, i danas žive u toj zabludi. Utoliko više ako su rodом iz novoštokavskih oblasti, pa tamo još i djeluju. Od svega toga vjerovanja tačno je samo ovo: u Evropi zbilja nema ni jednoga književnog jezika koji bi bio toliko blizak narodnome kao što je to naš (novoštokavski). Ali bukvalno tumačenje ove tačne činjenice dvostruko je netačno: 1) nikad se hercegovačka nova štokavština nije u potpunosti podudarala sa književnim jezikom; i 2) od uvođenja štokavskog narodnog jezika u književnost proteklo je više od sto godina, pa je i književni jezik evoluirao.

Za to vrijeme naš je književni jezik postao pravi dijasistem. On se osamostalio u neku ruku. (Ovo ne smijemo shvatiti kao da je on prekinuo vezu sa svojom bazom štokavštinom hercegovačkog tipa). Ovo relativno osamostaljenje nije nikakva specifičnost našega jezika, to je sudbina svih književnih jezika.

Uostalom, velika bliskost našeg književnog jezika sa narodnim ima i svoje kulturno istorijsko objašnjenje, bar kod Srba: to je relativno mlad jezik kao norma. Kod Srba je prekinut kontinuitet književnog jezika. Sjetimo se samo s kakvom je samouvjerenošću Vuk branio svoju reformu grafije. Njegov je argumenat: srpski pravopis ne može biti itsorijski (etimološki), jer on nema istorije. Time Vuk ističe kidanje sa stoljetnom kulturnoistorijskom tradicijom. Onda nam postaje jasniji otpor kulturne javnosti (ne samo institucija) protiv Vukove reforme. Tako radikalani prekid sa pisanom tradicijom nije doživio nijedan evropski narod. U skladu je s tim i Škerlićevo poimanje nove srpske književnosti: ona počinje osamnaestim vijekom, a ono što je postojalo ranije — to je samo pismenost.

Književni jezik je, dakle, normiran kulturni dijalekat. On je sredstvo komunikacije, nosilac ekspresije, čuvar duhovnog jedinstva nacije. Samim time i njegova evolucija (ne samo nastanak!) pomalo je vještačka. Nju određuju i njome upravljaju vanlingvistički faktori. Kulturne i društvene zakonitosti često su od uticaja

na opšti smjer u razvitku normiranog jezika. Vanlingvističke zakonitosti moraju se priznati makar kao dopunski faktor. Kad bi se jezik, osobito književni, razvijao samo po jezičkim zakonima, onda bi njegova razvojna putanja izgledala nešto drukčija. Književni jezik je svojina sviju nas, i svi bismo mi htjeli da mu nametnemo svoje dijalekatsko i svoje individualno. Ovo nije uvijek svjesno i namjerno, nego biva i spontano. Kao i u drugim našim gestovima, mi time ugađamo našoj komociji. Ovaj oblik opšteljudske inercije toliko je svojstven svakom čovjeku. Ali normirani jezik je istovremeno i jedna stihija, koja teško podnosi individualne intervencije. Opšte je poznato da su i najveći stvaraoci numerički obogatili nacionalni jezik sa svega pet-šest riječi. Kad je tako na leksičkom planu, onda je na fonološkom i morfološkom planu otpornost jezika još veća. Profesor Peškovski naziva donkijhotstvom pokušaje pojedinca da nametne jeziku nešto svoje. Pa ipak, intelektualci ne prestaju da nameću svoje jeziku. Ovome se ne treba čuditi: to je zapravo juriš na titulu stvaraoca u jeziku. Sa svim svojim anarhoindividualizmom, ipak je izraz intelektualca više eklektičan, zaobilazan. Naprotiv, izraz nepismenoga čovjeka, koji govori na svom dijalektu, jasniji je i direktniji. Baš zbog toga se i dešava uvijek da bi intelektualci nešto „htjeli kazati“, a nepismeni seljaci „kazuju“.

Lingvist po zvanju nema pretenzija da normira jezik (osobito ako se on bavi dijahroničnom disciplinom). On gleda na jezik objektivno, naučno. Za njega je važno sve što se realizuje u jeziku, a nepravilnosti su upravo najzanimljivije. One su uvijek karakteristične, a često i simptomatične. Kao lingvisti, one su mu privlačne i čak simpatične. Ako lingvist interveniše u normu, onda on to čini kao učesnik komunikacije, a ne kao lingvist. (Druga je stvar što će njegovi argumenti, zbog stručnosti, biti jači).

Naprotiv, nelingvist (laik) ima silnu strast da normira jezik. Ovaj posljednji poima jezik suviše geometrizirano, kao neki strojni mehanizam. To je kao neki izazov i prijekor na adresu lingvista: ako ste stručnjaci svoga posla, zavedite red u vašem domenu! Pri tome se zaboravlja ne samo na prirodne kompetencije nego i na društvene. Nelingvist rezonuje kao učesnik komunikacije, dakle kao laik. Tako bi uostalom rezonovao i lingvist u domenu pravnika ili političkog radnika. Nelingvist je duboko uvjeren da mora postojati čvrsta i precizna norma. Moraju postojati nepokolebljiva pravila za svaku jezičku pojavu, za svaki slučaj, za svaku pojedinost. Sjetimo se samo dječjeg razočaranja nelingviste kad mu ne odgovorite jednoznačno na pitanje kako je što pravilno. (Ovdje ostavljam po strani varijantske dublete). On posumnja u vašu stručnost, a ponekad čak i u vašu nauku. Mučan je, dakle, i nezahvalan posao normiranja u jeziku. Ali jedno je tačno: ovaj posao uvijek izbjegavaju pravi lingvisti, a olako ga se prihvataju nelingvisti i polulingvisti. Teško je i gotovo nemoguće dati tačan odgovor na pitanje: ko je kompetentan da normira književni jezik? U svakom slučaju to ne mogu biti samo lingvisti. I ni u kojem slučaju to ne mogu biti svi oni koji na to pretenduju.

Svaki književni jezik obavezno je konzervativan. To je sasvim objašnjivo, i lingvistički i kulturnoistorijski. Književni jezik ima

svoj uzor, svoj ideal. A taj mu je ideal gotovo uvijek u prošlosti, samo ponekad u sadašnjosti, ali nikad u budućnosti. Kod nas je uzor (dobroga književnog jezika) nekad bio jezik narodnih umotvorina, zatim jezik Laze Lazarevića, pa recimo Ive Andrića. Stoga je shvatljivo nasrtanje mladih pjesnika na normu i njihova frontalna borba sa stegama norme. Njihovo kršenje norme nije bez povoda, samo što oni katkada idu daleko. Ali je podjednako prirodno i to što se uzus opire. Književni jezik sporo evoluirao. Norma uvijek zaostaje za živim procesima u jeziku. Naš jezik ne daje dobar primjer za to. Ali uzmimo književni jezik kojega srećnijeg evropskog naroda: Talijana ili Francuza. Njihov književni jezik prirodnije se razvijao, kontinuirano. Naš mladi čitalac teško da bi mogao čitati Petra Zoranića ili neprevedenog Domentijana. Prvoga zbog toga što se mijenjao kulturno-dijalektski centar, a drugoga zato što je Karadžić prekinuo kontinuitet srpskoga književnog jezika (bolje reći prekinula ga je istorija). Prost čovjek kad govori na svom dijalektu, direktan je u izrazu. Intelektualac to nije. Njegov je izraz komplikovaniji, manje konkretan. Mnogo je uslovnosti u njemu. Prionulo je koješta izvještačeno i razvodnjeno. Nešto od onoga scenskog: kretati se valja po propisu, pa čak i disati po propisu. Nepismen govori na svom dijalektu prirodno, a intelektualac se trudi da normira svoj govor. Dakle, ne prosto govoriti, nego govoriti na određen način. Sve ovo što je rečeno ne treba nikako shvatiti kao kritiku, već ka naučnu i prirodnu istinu.

Ali književni jezik baš svojom konzervativnošću i geometrizmom sjedinjuje naciju prostorno i vremenski. Svaki književni jezik ima svoj uzor, ili u regiji ili u kulturnom centru (na primjer Hercegovina za novoštokavski, Moskva za ruski). Svi pismeni učesnici javne komunikacije imitiraju taj uzor i nastoje da mu se približe u svome izrazu. Ponekad jedna norma opslužuje dvije nacije. U takvome slučaju čitav kompleks subjektivnosti još se više pojačava. Da bi se nešto imitiralo, ono se najprije mora priznati kao dostojan uzor oponašanja. Tu se onda umiješa kulturni i nacionalni prestiž. A subjektivno opredjeljenje katkad je presudnije od objektivne pozicije. Srpsko-hrvatska neslaganja i preganjanja oko norme primjer su za jedan takav specifičan slučaj. Ovome se još pridružuje i moćan faktor psihološko-politički. Šta se može reći o tome objektivno, naučno? Vrlo malo, samo ovo: o jezičkoj normi jedne nacije može kompetentno da odluči samo data nacija, tj. njene nadležne naučne i kulturne institucije, njeni lingvisti i priznati književnici.

*

*

*

Opštepoznata je istina: svakome se njegov zavičajni govor čini obrascem pravilnoga i čistoga jezika. I lijepoga u isto vrijeme. Lingvistima je suvišno i dokazivati da je to tako. A nelingvistima je, opet uzaludno dokazivati da može biti i drugačije. Samo što ovi prenose to i na normirani jezik. Ako književni jezik posmatramo kao i oblas-

ni dijalekat, onda uprošćavamo stvari. Kad je riječ o dijalektu ili o pokrajinskom govoru, nema mjesta terminu „greška”. (Kad sam u jednom školskom radu formulisao da nosioci datoga govora ne griješe u artikulaciji nekoga glasa, profesor je primijetio — da oni ne griješe jer ne mogu griješiti, ali da ja griješim operišući tim terminom tamo gdje mu nije mjesta. Proteklo je dosta vremena dok sam to shvatio). Podsjetimo se samo na neke osobenosti sarajevskog govora: u njemu, recimo, ne postoji opozicija č:ć, dž:đ, a vokali se izgovaraju zatvoreno i mutno. Stoga se pravilna artikulacija afrikata č i dž (tj. po književnoj normi) čini rođenim Sarajlijama kao nešto isforsirano i izafektirano. Dakle, tačno onako kako Hercegovcima zvuči izgovor ovih glasova na sarajevski način. Otvoren izgovor vokala (vojvođanski ekavski) Bosanci doživljavaju kao nešto isforsirano i afektirano. itd. Stoga je sasvim razumljivo što svaka sredina nastoji da mnoge systemske i mnoge pojedinačne crte proturi u književni jezik. Normirani jezik se tome protivi, ali se ne može sasvim oduprijeti. U najmanju ruku on biva obilježen kulturnom i govornom sredinom. Doduše, to ne biva jednako na svim lingvističkim planovima. Najizrazitije je to u stilu i u leksici.

Ovdje nam valja razlikovati pisani jezik od govorenog jezika obrazovanih ljudi u gradskoj sredini. Pisani jezik je otporniji od nanosa sredine, ali ni on ne može biti sasvim imun. Ovo je lako objašnjivo. Prvo, pisana forma je zvaničnija od usmene. Drugo, onaj ko piše — nema direktnog sabesjednika za vrijeme dok piše. Drugim riječima: pisac, u trenutku kad piše, nije u mogućnosti da direktno odmjerava svoj iskaz prema živom sabesjedniku. On u najboljem slučaju ima imaginarnog sabesjednika. Stoga autor nije u mogućnosti da se kontroliše (tj. da bude kontrolisan) kao što je to u mogućnosti govornik. Autor ne može da neposredno prati učinak svoje riječi na zamišljenog sabesjednika. On ne zna za njegove moguće reakcije i za njegova doživljavanja izloženog. Govoreni jezik bolje održava stvarno stanje nego li pisani. Ovo zbog toga što se u govorenom jeziku odražavaju prirodnije svi glavni jezički procesi. U pisanom jeziku oni su skriveni i prigušeni. Često obrazovani ljudi iz grada pretenduju da je njihov govor identičan sa književnim. Ali ni ovo neće biti tačno. To je samo urbana varijanta tradicionalne zablude. Još jedan izraz inercije, ugađanja samome sebi. Samo u ovome slučaju lišen folklorne romantike. Onaj ko pretenduje da odnjeguje svoj književni jezik mora se odreći svega onoga što je regionalno za ljubav normiranog jezika, koji je uvijek naddijalekatski i međudijalekatski. (Sad zanemarujemo njegovo dijalekatsko postanje). U smislu norme, dakle, Beograđanin treba da se utopi u Srbinu, Zagrepčanin u Hrvatu, svejedno što su to kulturne maticе. A takvu žrtvu zaista ne može prinijeti onaj ko nema jezičke kulture. Razvijeno osjećanje o široj pripadnosti, kao izraz političke i građanske izgrađenosti, sugeriše nam kako ćemo odbaciti ono što je obilježje naše sredine a što ne ide u književni jezik. I kako ćemo, poglavito na izražajnom i stilkom planu, utkati u normirani jezik naše kulturne zajednice ono što može da bude tamo primljeno.

U direktnoj vezi sa jezičkom sredinom stoji i jezička kultura. Ovom riječju često se operiše, ali se rijetko gdje daje njena definicija. (Ovakvo je nekad kod nas bilo sa jezičkim osjećanjem). Stoga ćemo odmah odrediti šta mi podrazumijevamo pod ovim pojmom. Najbolje će biti da se pozovemo na biheviorističko shvatanje jezika. Dakle, jezik je sastavni dio kulturnog ponašanja. Svaka kulturna sredina ima svoje norme ponašanja: odijevanja, pozdravljanja, obraćanja itd. Ovo ne znači da su te norme i pisano formulisane, ali nepisani kodeks često je jači od pisanoga. Valjda zbog toga što je pisani kodeks pomalo voljan i time vještački, a nepisani ima draž mistike i mita. Normi ponašanja jedne sredine mora se pridržavati svaki član zajednice. U protivnom on rizikuje da bude proglašen čudakom ili nekulturnim i nevaspitanim čovjekom. Teorijski, kolektivna društvena sankcija može ići do izopćenja. Dakle, svaki član društva mora da poštuje norme koje nijesu uvijek i njegove. Slično je i u jeziku: i ovdje svaki član zajednice treba da se pridržava i onih normi koje nijesu uvijek i njegove. Ovo zbog toga što su one „stupile na snagu” po prećutnom sporazumu, samim tim što ih je osvještao koine.

Učesnici komunikacije teže da nametnu svoju ličnu normu i normu uže sredine zajedničkom jeziku. U ovom pogledu imamo jednu paradoksalnu situaciju: više su u sukobu s normom književnoga jezika oni čiji je dijalekat bliži koineu. I obrnuto, bolje poštuju normu intelektualci čiji je prirodni jezik neki periferni dijalekat. Bolje će se pridržavati norme jedan zagrebački intelektualac nego li sarajevski. Ovo je, doduše, psihološki objašnjivo: Zagrepčanin polazi od toga da njegov prirodni jezik nije književni. Sarajlija, naprotiv, polazi od toga da je njegov jezik bogomdani književni, i da sirov može ići u pisanu riječ. Navedenu tvrdnju ne treba shvatiti bukvalno.

Kultura govora sastoji se u tome da se pridržavamo kodeksa normiranog jezika u pisanju i u javnim istupanjima. Ona se osobito tiče javnih istupanja (usmenih). Ako jedan intelektualac govori s javne tribine sa regionalnom fonetikom, sa regionalnom morfoloijom, on je sigurno lingvistički „nekulturn”. Ovdje treba razgraničiti obaveze pojedinca od obaveza sredine prema jezičkoj kulturi. Obaveza je sredine da brigu o jeziku preda u ruke kvalifikovanih lingvista. Pa čak i jezičku politiku mogu voditi samo kvalifikovani lingvisti. Razumije se da za opštu politiku ima kompetentnijih od lingvista. To znači da upravne ustanove, političke ustanove, izdavačke kuće, te radio-televizija moraju imati lektore i korektore, i da ti lektori i korektori moraju imati glavnu riječ u čuvanju norme i u podizanju jezičke kulture. O njihove zahvate niko ne bi smio da se ogluši. Niko nema takvoga prava, moralnoga ni profesionalnog. Jezik mora biti u njihovom stručnom djelokrugu. Ovim se, doduše, na pleća lektora stavlja velika odgovornost. U dobro uređenom društvu, uostalom, odgovornost je uvijek srazmjerna ovlašćenjima. Međutim, predaja „vlasti” lingvistima još ne znači da je sve rije-

šeno. Ona znači samo toliko: na planu jezičke kulture tek je učinjeno ono što je na planu opšte kulture učinjeno odavno.

Sasvim je pogrešno mišljenje da se jezička kultura može nekome nametnuti. U našoj sredini ima ljudi koji vladaju dobro nekim stranim jezikom. Oni su priznati u svom domenu. Ali će nas često zaprepastiti aljkavost s kojom se odnose prema svome maternjem jeziku. Da se postigne korektan izgovor u ruskom jeziku, u njemačkom, engleskom ili francuskom — treba, osim ličnih sklonosti, još i dosta usrdnoga truda. Pa kad se to može, moglo bi se onda mnogo više učiniti i na njegovanju maternjega jezika. Jezička kultura je izraz opšte kulture. Ona je takođe odraz građanske izgrađenosti. Postoji kultura sportska, pozorišna, muzička. Ne možemo nekome nametnuti da gleda fudbalsku utakmicu sa uživanjem ako on nema sportske kulture. Ne možemo nekoga prisiliti da sluša operu sa uživanjem ako on nema muzičke kulture. Ali u sportu, respektiv u muzici ne bivaju arbitri oni koji nemaju potrebne kulture iz ovih disciplina. U jeziku, na žalost, često glavnu riječ vode ljudi bez dostatne kulture jezika. Ovo najčešće biva u našem novinarstvu. Tamo se često ne primaju nikakve pouke, jer da bi se neko poučavao, on najprije mora priznati da nešto ne zna. U novinarstvu poglavito treba predati brigu o jeziku u nadležnost stručnih ljudi.

Svi mi, i lingvisti, a još više nelingvisti, moramo učiti književni jezik i stalno ga njegovati. Apsolutnih kompetencija ovdje nema, ali se i ovdje zna ko je manje a ko više kompetentan. Moramo savladati još jednu inerciju, kao toliko njih što savlađujemo u ličnom i društvenom životu.

U Sarajevu, juna 1972.